

A diktatórikus vezéri állam kísérlete Magyarországon*

Hogyan lehet részletes életrajzot írni egy olyan politikusról, aki nem írt naplót vagy emlékiratot, nem maradt fent összegyűjtött levelezése, és nézeteit sem összegezte írott formában? Egyáltalán olyan valakiről, aki „nem volt elméleti ember, s láthatóan nem lelte örömét az írásban”, mert „gondolatait szívesebben ismertette szóban”. (15.) Miközben Gömbös Gyula, hiszen róla van szó, életútjának bemutatása nemcsak a történészszakma, de a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat, hiszen őt Horthy Miklós és Bethlen István mellett „a két világháború közötti Magyarország harmadik legbefolyásosabb politikusaként tartják számon”. (9.)

A fent említett és a további forráshiányok (például Gömbös gyerek- és ifjúkorára vagy a Fajvédő Pártra vonatkozó dokumentumok töredékessége) többféle történelmi feldolgozást eredményeztek. Korábban Gergely Jenő a Gömbösről írt „politikai pályaképében”¹ leszűkítette vizsgálatát: „pozitivista” módon a „Mi történt?” kérdésre kívánt választ adni, elsősorban főhősének miniszterelnöki tevékenységére és tetteire koncentrált, és kevésbé foglalkozott terveivel, beszédeivel, gondolkodásával és személyiségével. Ehhez képest Vonyó Józsefnek az itt bemutatásra kerülő nagyszabású műve, a *Gömbös Gyula és a hatalom*

* VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 642 p.

¹ GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001.

más megközelítésű és stílusú munka: olyan történeti életrajz, amely más tudományágak (pszichológia, politológia, politikai szociológia stb.) módszereit és eredményeit is alkalmazni, hasznosítani kívánta.² Vonyó a feltárás mellett egyenrangúan kezeli a részletes értelmezés kérdését is, a „miért”-ekre keresve a válaszokat (például: Miért, hogyan lett Gömbös antiszemita? Miért lett politikus katona helyett?). Ezt az értelmező bemutatást a teljes életútnál végigviszi, így olyan kérdések esetében is, ahol a forráshiányok és -problémák erre csak kevéssé adtak módot. Ez több helyen vitatható, de egyben elgondolkoztató állításokat is eredményez, ugyanakkor Vonyó ügyel arra, hogy ezekben az esetekben gondolatmenete, válaszainak részben spekulatív jellege az olvasó számára is egyértelmű legyen.

A módszertan és megközelítésmód eltérései mellett Gömbös politikusi szerepének értékelése is különbözik Gergely Jenő és Vonyó József munkáiban. Előbbinél egyértelmű cél volt a korábbi, 1950–1960-as évekbeli „marxista” történetírás egyoldalúan elítélő képének cáfolata. Gergely Jenő Gömbös miniszterelnöki tevékenységét a korábbi politizálásához képest valódi fordulatként mutatta be, amikor a volt fajvédő politikus „csak” a bethleni rendszer megreformálásán, de nem teljes átalakításán dolgozott. Ezzel szemben Vonyó József egy árnyalt, de összességében jóval kritikusabb értékelést ad főhőséről. Eszerint „Gömbös (és híveinek) államról alkotott felfogása, a NEP-szervezés gyakorlata és a vezérkultusz megteremtésére irányuló törekvése tehát nem más, mint egy *diktatórikus vezéri állam* programja és kezdeti realizálása”.³ Ez „a Gömbös terveiben testet öltő szisztéma minden lényeges elemében megfelel egyrészt a modern tömegdiktatúrák kritériumainak, másrészt nem más, mint az 1920-as évek elején általa megfogalmazott elgondolás, a »lelkek feletti uralmon alapuló« diktatúra részletes kifejtése és megvalósítási kísérlete”. (478.) Ezt a határozott állítását Vonyó csak annyival

² E munka Vonyó József 2016-ban megvédett akadémiai doktori disszertációján alapul. Jelen recenzió szerzője a doktori eljárásban opponensi szerepet töltött be. Részleteket lásd: <http://real-d.mtak.hu/843> (Letöltve: 2019. 03. 01.)

³ Kiemelés az eredetiben. NEP: Nemzeti Egység Pártja, a Gömbös vezette kormánypart.

egészíti ki, hogy utal a (szervezett) fizikai terror hiányára,⁴ azaz arra, hogy Gömbös egy határt végül is nem lépett át.

Vonyó, mint láthattuk, egyértelműen azt állítja, hogy Gömbös politikai pályája során nem történt érdemi fordulat, nem következett be jelentős változás világlátásában, nézeteiben és programjában. Bár jól látható különbség van nyilvános megnyilatkozásaiban és tetteiben az 1920-as évek közepén, illetve az azt követő időszakban, ez csak azt mutatja, hogy Gömbös ellenzékiből kormánypártivá, és ezzel együtt egyre rutinosabb politikussá vált. Így ez esetben – a kérdésben hasonló álláspontot valló Gyurgyák János érzékletes szavaival – csak „színlelt metamorfózisról, politikai mimikriről” volt szó.⁵

E fő tézisek alapos bizonyítása mellett Vonyó József közel 650 oldalas könyve igyekszik minél teljesebb képet adni főhőséről. Ebbe nemcsak magának az életűtnak a bemutatása tartozik bele – a „gyermekkorai hatásoktól” a már lényegében megbukott, de még hivatalban lévő politikus haláláig –, de az 1936 utáni „Gömbös-kultusz”, a róla alkotott ellentmondásos kortársi, majd szakirodalmi képek tárgyalása, valamint Gömbös, illetve Mussolini és Hitler nézeteinek, mentalitásának és hatalomgyakorlásának összehasonlító vizsgálata is. Mindebből a továbbiakban néhány általam fontosnak és érdekesnek tartott résztémát fogok kiemelni és részletesebben tárgyalni.

Az antiszemitizmus kérdése a Horthy-korszakkal foglalkozó nagyobb történeti munkák szinte egyikéből sem maradhat ki, egy Gömbös-életrajzban pedig nyilvánvalóan kitüntetett szerepet kap. Gömbös antiszemitizmusának kialakulását vizsgálva – Gergely Jenőhöz hasonlóan – Vonyó József is utal az 1919 előtti bécsi élményekre, ugyanakkor részletesebben be is mutatja azokat a hatásokat, amelyek ott ér(het)ték a fiatal magyar katonát. (88–104.) Így bár 1918 előtt nincs közvetlen nyoma

⁴ Ez azonban nem jelenti azt, hogy Gömbös számára tabu lett volna a nyílt erőszak alkalmazása (233.), a nem fizikai kényszerítés – erőszakkal, anyagi vagy egyéb hátrányokkal történő fenyegetés – pedig egyértelműen a hatalomgyakorlásának része volt, lásd például az 1935. évi országgyűlési választásokat.

⁵ GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány.* Osiris Kiadó, Budapest, 2012. 125.

Gömbös antiszemitizmusának, e bemutatásból az következik, hogy ő már egy sajátos értelmezési keretben látta az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság eseményeit, amelyek valószínűleg csak megerősítették, de nem okozták zsidóellenességét. Azzal, hogy Gömbös antiszemita volt, még nem mondtunk sokat, de Vonyó ennél tovább megy, megpróbálja elhelyezni főhőse zsidóellenes nézeteit a két világháború közötti antiszemitizmus széles spektrumán. Részletesen és jól mutatja be főhőse ellentmondásokkal terhes – és nem változó – elképzeléseit a „zsidókérdésről”. Összegzőképpen Gömbös fajvédő nézeteit „szelektív antiszemitizmusként” jellemzi, amelynél a szelektivitás azt jelenti, hogy a származási alapon felfogott „zsidóság” egyes csoportjai között különbséget tett, és azokkal szemben eltérő korlátozásokat követelt. Ezért Gömbös egyértelműen elkülöníthető a fajbiológiai alapon álló magyar (és más európai) kortársaitól, ugyanakkor a felelőssége is egyértelmű, mert „meghatározó szerepe volt az antiszemitizmus politikai programja szerveződésében, ami majd csak a halála után, 1938-tól válik gyakorlattá őt meghaladó követői révén”. (241–242.)

A fajvédő gondolatrendszer egészének elemzésekor Vonyó külön tárgyalja annak zsidóellenes, „negatív aspektusú” elemét a „magyarság” erősítésének „pozitív aspektusú” céljától, azzal a fontos megjegyzéssel, hogy e kettő egyébként egységet alkotott, és így elválaszthatatlan volt egymástól. (234.) A részletes leírásból azonban az is kiderül, hogy ebbe a „pozitív” erősítésbe a fajvédők beleértették a társadalom természetes tagoltságának megszüntetését, a vélemények egységesítését, a kultúra korlátok közé szorítását stb. Mindez következett Gömbösnek a politikusi korlátaiból is, abból például, hogy „az általa éles szemmel felismert bonyolult társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, és katonás egyszerűséggel szerette volna megoldani őket”. (563.) Így a fajvédő politikai program és követelések „nem csak a honi zsidóság számára jelentettek veszélyt. A látszat ellenére a nem zsidó származású – a fajvédők szóhasználata szerint »fajú« – társadalmi csoportok számára is hátrányokkal járt volna”. (235.) Mindez nyilván hozzájárult ahhoz, hogy az úgy-mond a „magyarság erősítését” célzó programjukkal szemben

mindvégig jelentős társadalmi ellenállás volt Gömbös miniszterelnöki időszakában is.

Az ideológiai kérdések kapcsán még két dolgot érdemes kiemelni. Az egyik, hogy Gömbös „nem vált ideológiateremtő, programalkotó politikussá. Mindig mások nézeteit követte, tette magáévá”. (564.) Ugyanakkor ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy egyszerűen Mussolinit vagy Hitlert másolta volna: Vonyó részletesen adatolva bizonyítja, hogy Gömbös alapvető nézetei korábban, a fenti két politikustól függetlenül alakultak ki. Később, miniszterelnökként, a párt- és társadalomszervezési terveinél és intézkedéseinél már támaszkodhatott a német és főleg az olasz példára, de Vonyó ezt inkább adaptációnak tartja, és megfontoltan használja a „minta”, a „hatás”, a „befolyás” és a „másolás” eltérő jelentésű fogalmait. Ehhez hasonlóan érne a munkának a jó forráskezelés és -értelmezés, a korabeli (politikai) szövegek értő interpretációja. Vonyó fontosnak tartja Gömbös és hívei gondolatainak, nézeteinek, szó- és fogalomhasználatának bemutatását, és nem kívánja azt az utólagos történeti nézőpontból egyszerűen felülírni, másképp minősíteni. Ugyanakkor azt a csapdát is elkerüli, hogy ezeket a megnyilatkozásokat szó szerint és mai értelemben vegye, hiszen ugyanazoknak a szavaknak nagyon különböző értelmük és mellékjelentésük lehet a két világháború közötti és a mai nyelvhasználatban. Mindebből következően egy-egy rövid gömbösi programadást, politikai önmeghatározást (például a „mi szocialisták”, illetve „nemzeti szocialisták” vagyunk) és szóhasználatot (például a „keresztény faj” igencsak ellentmondásos fogalmát) a szerző hosszabb fejtegetése követi, hogy az adott korban és környezetben ez mit jelentett.

Vonyó munkája részletesen foglalkozik Bethlen István és Gömbös Gyula kapcsolatával, nézeteik, hatalomgyakorlásuk és kormánypártjaik (az Egységes Párt, illetve az átnevezett és át-szervezett Nemzeti Egység Pártja) különbségeivel. Utóbbi esetben azonban érdemes utalni egy érdekes részkérdésre is, arra, hogy a választási klubpárt tömegpárttá szervezésének terve már az 1920-as években felmerült kormányzati szinten, 1922 őszén, majd 1928-ban is a főispánoknak küldött miniszterel-

női bizalmas körlevél formájában. Vonyó szerint az első levél egyértelműen Gömbös elképzeléseit foglalta össze, amelynek ismételt, 1928-as kiküldése az olasz rendszer akkori részletes tanulmányozásával állhatott összefüggésben. (195–198.) A főispáni visszajelzések nyomán azonban a tervekből akkor nem sok valósult meg, mert azok szerint „az újszerű politikai szervezkedést az úri társadalom gyanakvással, az elsősorban megnyerni kívánt falusi parasztság viszont értetlenséggel fogadta”. (198.) Így ezt össze lehet kapcsolni azzal a társadalmi ellenállással és néha tiltakozással, amelyek végigkísérték az 1930-as években a kormánypárt tényleg megvalósuló, Gömbös és hívei által erőltetett átalakítását.

Mekkora társadalmi támogatottsága volt Gömbösnek mint miniszterelnöknek és a politikájának? Igencsak fontos, mégis, véleményem szerint, megfelelő források és adatok hiányában lényegében megválaszolhatatlan kérdés egy rendszeres közvélemény-kutatások előtti és nem demokratikus korszakban. Ettől függetlenül érdemes összegyűjteni mindazt, amit erről mégis tudhatunk, illetve amire (korlátozottan) következtethetünk, és Vonyó ezt meg is teszi. A tömegpárt kiépítése nyomán a korabeli adatok szerint a NEP taglétszáma 1935 elejére körülbelül kétmillió fő lehetett, azaz „a magyar politikatörténet legnagyobb pártja jött létre”. Ugyanakkor Vonyó szerint a tagság nagy része nem volt elkötelezett híve Gömbösnek és a politikájának (362–363.), és ezt több példával is érzékelteti. A pártba ugyanis a közsféra bizonyos dolgozóit, például a vasutasokat és postásokat, kötelezően beléptették (374.), ahogy a vidéki nyílt szavazás rendszerének megfelelően valószínűleg más, befolyásolható/zsarolható csoportoknál sem beszélhetünk feltétlenül önkéntes párttagságról. Sokatmondó az is, hogy a tagdíjbeszedés kezdetől hatalmas nehézséget okozott, így a létszám növelése érdekében a pártvezetés inkább önkéntessé tette annak fizetését.⁶ (374.) Összességében tehát hiányzott a pártból az aktív összetartó erő és a közös cselekvés (480.), azaz megítélésem szerint a

⁶ Ezek az információk mintegy mellékesen, csak egy hosszabb lábjegyzetben szerepelnek, miközben véleményem szerint inkább a főszövegben, a párttagság általános értékelésénél lenne a helyük.

közel kétmillió párttagság impresszív adata inkább csak papíron létezett, és ennek a „bázisnak” jó része ingatagnak és megbízhatatlannak bizonyult.

Ezért csak a gömbösi propaganda és részben az ő vágyvezérelt gondolkodása állíthatta azt, hogy „a NEP-ben megtettesült szervezettség, tömegtámogatás is nagyságrendekkel haladta meg a legszervezettebb ellenzéki alakulatok, a kisgazdapárt és az MSZDP tömegbázisát”. (486.) A fentiek miatt egyrészt ilyen egyszerűen nem is lehet összehasonlítani a hatalom által, felülről szervezett tömegpártot és az önkéntesen, ráadásul egy nem demokratikus hatalommal szemben szerveződő ellenzéki mozgalmakat. Ezenfelül a feltételezett különbség is jóval kisebb, ha a taglétszám helyett az ebből – de csak ebből – a szempontból reálisabb szavazatokban mért támogatást nézzük. Az 1935-ös országgyűlési választásokon ugyanis az úgymond kétmillió párttaghoz képest csak 940 ezer körüli szavazatot kaptak a NEP jelöltjei és listái, ami akkor is jóval alacsonyabb érték, ha beszámítjuk azt a 46 egyhangú választókerületet, ahol a kormánypárti jelölt egyedüli indulóként tényleges szavazás nélkül szerzett mandátumot.⁷ (488.) Ehhez képest a nem kormánypárti jelöltekre és listákra több mint egymillió szavazatot esett, ebből a Független Kisgazdapártra közel 400 ezer, míg az akkor már csak titkos kerületekben induló szociáldemokratákra 130 ezer. Mindezt egy olyan nem demokratikus választáson „sikerült” Gömbösnek elérnie, ahol a nagyrészt nyílt szavazási mód, a kormánypártot segítő közigazgatás és számos visszaélés miatt igencsak korlátozott volt a választók politikai akarátnyilvánítása.⁸

⁷ Vonyó konkrét példákat is hoz arra, amikor a NEP tagjai nem a párt hivatalos jelöltjeire szavaztak. A választásról magáról és az adatairól részletesen lásd HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. I. kötet. 54–60.

⁸ Mindehhez kapcsolódva egy helyen Vonyó arról ír, hogy az 1930-as évek elején a kormánypárt felhatalmazást kapott a választóktól. (480.) Erről azonban csak demokratikus rendszerek szabad választásainál lehet beszélni, míg ezzel szemben a Horthy-korszakban a miniszterelnök és a kormánypárt hatalma nem a néptől eredt, még ha a választásoknak részben volt is legitimáló funkciójuk.

A párttagsági és választási adatok kritikus kezelése mellett Vonyó a korabeli közhangulatról is árnyaltan, a lehetséges források (hangulatjelentések, egyéni panaszok stb.) megfelelő kritikájával ír. Az akkori közvélemény rekonstruálásának lehetőségei szintén erősen korlátozottak, ennek megfelelően a szerző a forrásokból inkább csak bizonyos tendenciákra, Gömbös támogatottságának időbeli változásaira, az egyes politikai eseményeket és intézkedéseket követő növekedésére, illetve csökkenésére következtet. Vonyó munkáját továbbgondolva az azonban egyértelműnek tűnik, hogy Gömbös jelentős hatást gyakorolt az 1930-as évek közbeszédére, elsősorban azzal az általános, nem csak általa hirdetett és képviselt gondolati sémával, amely szerint – a nemzetközi változásokat is követve – Magyarországon radikális változásra van szükség. Az évtized végének magyar belpolitikai és társadalmi folyamataira tekintettel még talán az is valószínűsíthető, hogy ez az értelmezési keret dominánssá vált az akkori közvéleményben. Ugyanakkor abban, hogy pontosan mi legyen, illetve hogyan történjen ez a radikális változás, már – egyébként természetesen módon – megoszlottak a vélemények, és sem Gömbösnek, sem másoknak nem sikerült úgymond nemzeti egységet létrehozniuk. Egyfajta szélesebb támogatottságú minimumprogram csak az antiszemitizmus kérdésben jött létre, abban, hogy „a” zsidók korlátozása alapvető feltétele, kiindulópontja az átfogó változásoknak. Ebben pedig Gömbösnek és nézeteinek hatása, mint korábban már volt róla szó, elég egyértelműnek látszik.

Visszatérve magához az életrajzhoz, e munkára régóta várt a történészszakma, hiszen Vonyó József több évtizede foglalkozik Gömbös Gyulával, pártjával, miniszterelnökségével, ahogy ezt számos publikációja jelzi. Sőt, 2014-ben már egy rövid, népszerűsítő formátumú kis életrajzi könyvet is készített főhőséről.⁹ Noha Vonyó állításainak és következtetéseinek egy részét a történészek eddig is ismerték, az összegzésnek tekinthető nagymonográfiája egy új, önálló és alaposan végiggondolt munka. Ezt mutatja az is, hogy a hosszú ideje végzett forrásfeltárás mel-

⁹ VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 293 p.

lett Vonyó alaposan feldolgozta és hivatkozta a szakirodalmat, beleértve az elmúlt években megjelent legújabb – Gömbössel és korával kapcsolatos, valamint módszertani – munkákat is. Jellemző a szerző felfogására és munkamódszerére az is, hogy többekkel ellentétben akadémiai nagydoktori disszertációnak nem a már elkészült könyvét, hanem csak a kéziratát adta be, így az ottani vita, az opponensi kritikák hatására javításokat, pontosításokat és kiegészítéseket tett a szöveg véglegesítésekor. Külön értéke a könyvnek a 218 illusztráció, a szöveghez szorosán kapcsolódó fotók, karikatúrák, könyvekről és dokumentumról készített képek sokasága. Mindezek nyomán tehát olyan alapmű született, amely hosszú ideig megkerülhetetlen lesz a Horthy-korszak (politika)történései számára, illetve amelynek fő megállapításai remélhetőleg az oktatásban is helyet kapnak, és talán valamikor majd az emlékezetpolitikát is befolyásolni fogják.

Ignác Károly